

Zdzisław Włodarczyk

Nadzór nad miastami w departamencie kamery kaliskiej Prus Południowych 1793-1806 : inspekcje podatkowe

---

Rocznik Wieluński 2, 176-188

2002

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

DROBNE PRACE I MATERIAŁY

Zdzisław Włodarczyk

NADZÓR NAD MIASTAMI W DEPARTAMENCIE KAMERY KALISKIEJ PRUS POŁUDNIOWYCH 1793-1806. INSPEKCJE PODATKOWE.

Po zajęciu ziem polskich¹ w wyniku II zaboru, Prusacy bardzo szybko przystąpili do organizacji nowej prowincji i choć początkowo nie mówiono oficjalnie o aneksji, to pierwsze kroki zaborców wyraźnie o tym świadczyły. Sposób administrowania w monarchii pruskiej był całkowicie obcy polskim tradycjom. Przywileje

---

¹ „... województwa poznańskie, gnieźnieńskie, kaliskie, sieradzkie, ziemię wieluńską, Kujawy, ziemię dobrzyńską, województwo łęczyckie, część województwa rawskiego i plockiego, jak również miasta Gdańsk i Toruń z przyległościami ...” Instruction für den General von Infanterie von Möllendorf und den Etats- und Justitz- Ministre Freiherrn von Danckelmann, wegen Besitznehmung verschiedener Districte von Polen, 8 Februar 1793. R. P r ü m e r s, *Das Jahr 1793. Urkunden und Aktenstücke zur Geschichte der Organisation Südpreußens*, Poznań 1895, s. 27.

stanowe musiały ustąpić racji stanu egzekwowanej z bezwzględną surowością². Bezsilność monarchy i decentralizacja państwa zastąpiono systemem, na którego czele stał król ze swoim gabinetem, Generalne Dyrektorium (Generaldirektorium) i podlegające mu w terenie kamery wojenno-ekonomiczne (Kriegs-und Domänenkammern); nazwa tych ostatnich świadczyła o militarnym charakterze państwa. Każda prowincja podporządkowana była ministrowi, stojącemu na czele zarządzającego nią departamentu Generalnego Dyrektorium. Często, jak w wypadku O. von Vossa, który został ministrem Prus Południowych -Südpreussen³ (taką bowiem nazwę zaakceptował Fryderyk Wilhelm II dla nowych nabytków), ministrowie łączyli funkcje i sprawowali nadzór nad kilkoma prowincjami. Z nowym ministrem współpracować mieli, zarządzający w sąsiednich Prusach Wschodnich i Zachodnich, nadprezydent von Schroetter oraz minister śląski Hoym.

Sami Prusacy niezbyt zdawali sobie sprawę z wielkości nowych nabytków, o czym świadczą perturbacje z podziałem na departamenty i instalacją kamer. Poznań jako siedziba kamery wojenno-ekonomicznej brany był pod uwagę od samego początku. Kontrowersje wzbudzała natomiast instalacja drugiej kamery. Pomimo, że Hoym obstawał mocno przy Kaliszu, proponowano Toruń jako miejsce urzędowania deputacji kamery, a zdecydowano się ostatecznie na Łęczycę. Dopiero pobyt ministra Vossa w tym mieście (maj 1793) przekonał go ostatecznie, że brakowało tu odpowiednich budynków na pomieszczenia dla biur i mieszkań dla urzędników, co nie wzbudzało zachwyty ministra. W Piotrkowie uznał on, że na locum rejencji (kolegium władzy sądowniczej) wystarczą pomieszczenia w ratuszu, zaś na użytek kamery dwa sąsiadujące ze sobą domy, które nabył za 12 100 talarów⁴. Z czasem stało się jasne, że rozległy obszar departamentu kamery piotrkowskiej (27 powiatów) uniemożliwiał szybkie działania administracyjne. Z tej przyczyny uzyskano zgodę króla na podział departamentu i utworzenie nowej kamery w Płocku. O instalację tejże w Toruniu starali się usilnie, wbrew własnemu magistratowi, mieszczanie toruńscy mając poparcie Hoyma⁵.

Ostateczny kształt Prusy Południowe uzyskały po trzecim rozbiorze, kiedy przyłączono do nich część Mazowska z Warszawą - siedzibą trzeciej kamery, prze-

---

² M. D r o z d o w s k i, *Der Zusammenstoss des preussischen Verwaltungssystems mit den polnischen Verwaltungstraditionen (1772-1806)* [w:] P. N i t s c h e, *Deutsch-Polnisches Historikerkolloquium: Preussen in der Provinz*, Frankfurt am Main 1991, s. 22-34.

³ W. B r i n g m a n n, *Preussen unter Friedrich Wilhelm II (1786-1797)* Frankfurt am Main-Wien 2001, s. 615. Pikanterii tej nominacji dodaje fakt, że był on bratem hr. Ingenheim, tajnej małżonki króla (zur linken Hand), tamże s. 122-127.

⁴ R. P r ü m e r s, *op. cit.*, s. 158 Bericht des Ministers von Voss an den König, betr. die Einrichtung der zweiten südpfeussischen Kammer in Petrikau, 31 Mai 1793; Również I. K o s i m, *Okupacja pruska i konspiracje rewolucyjne w Warszawie 1796-1806*, Wrocław 1976, s. 40.

⁵ I.Ch. B u s s e n i u s, *Die preussische Verwaltung in Süd-und Neupreussen 1793-1806*, Heidelberg 1960, s. 54-56.

niesionej z Płocka. Natomiast kamerę piotrkowską, po reorganizacji departamentu, przeniesiono do Kalisza.

Departament kaliski tworzyło jedenaście powiatów, z czego Kalisz, Konin i Odolanów wchodziły poprzednio w skład departamentu poznańskiego zaś Piotrków, Wieluń, Sieradz, Ostrzeszów, Warta, Szadek, Częstochowa i Radomsko do departamentu piotrkowskiego. Nowo utworzony departament obejmował 18 675 km² i był drugim co do wielkości po poznańskim, a przed warszawskim, departamentem Prus Południowych. Charakterystyczne dla stosunków pruskich było to, że władza landrata, czyli zwierzchnika powiatu, ograniczała się jedynie do terenów wiejskich, nie podlegały jej natomiast miasta i to zarówno prywatne (Mediatstädte) jak i królewskie (Immediastädte). Nadzór nad nimi sprawował radca podatkowy (Steurrat), zaś cały obszar departamentu podzielony był, niezależnie od powiatów, na inspekcje podatkowe (Steuerrätliche Inspektion). W departamencie kaliskim były to inspekcje w Kaliszu, Sieradzu i Piotrkowie⁶.

Instytucja landrata, a tym samym radcy podatkowego, zdaniem F. Hartunga zawdzięcza swoje powstanie tworzeniu nowoczesnej armii i potrzebie jej zaopatrzenia, poboru podatków, zakwaterowania, transportu czy innych obciążeń. Z czasem do obowiązków landratów doszły szeroko rozumiane sprawy porządkowe, nadzór nad drogami i mostami, nad obowiązkiem przestrzegania rozporządzeń władcy i jego urzędów. To samo dotyczyło radców podatkowych na obszarze miast. Różnica polegała jednak na tym, że o ile w starych prowincjach Prus sejmiki powiatowe proponowały na to stanowisko swoich kandydatów, to radca nie był w żaden sposób związany z samorządem miejskim, był on wyłącznie komisarzem władcy. Początkowo zajmował się nadzorem akcyzy, a po reformie administracji miejskiej, przeprowadzonej przez Fryderyka Wilhelma I, sprawował ogólny nadzór nad miastami. Radca stał się prawdziwym organem wykonawczym w miastach, zainteresowanym życiem gospodarczym i zwiększaniem przychodów państwa⁷. L. Waldecker początkowe obowiązki komisarza podatkowego (Steuerkommissar, commissarius loci) widzi w nadzorze nad kasą, z czasem zaś, analogicznie jak F. Hartung, przypisuje mu nadzorowanie poboru akcyzy i kontrolę całej gospodarki miejskiej⁸.

W utworzonych po III zaborze Prusach Nowowschodnich, po raz pierwszy na obszarze państwa zrezygnowano z powołania urzędu radcy podatkowego. Jego funkcję spełniał landrat, sprawujący teraz władzę na terenie całego powiatu, co zgodne było z tendencjami do uproszczenia i zmniejszenia nakładów na administrację. W Prusach Południowych sam minister Voss skłonny był rozciągnąć kuraletę landratów na teren miast. Przeciwnie stanowisko reprezentował minister

---

⁶ J. Wąsicki, *Ziemia polska pod zaborem pruskim. Prusy Południowe 1793-1806. Studium historycznoprawne*, Wrocław 1957, s. 130, 297-298.

⁷ F. Hartung, *Deutsche Verfassungsgeschichte von 15 Jahrhundert bis zur Gegenwart*, Leipzig-Berlin 1933, s. 70-73.

⁸ L. Waldecker, *Von Brandenburg über Preussen zum Reich. Eine Geschichte der Verfassung und Verwaltung in Brandenburg-Preussen*, Berlin 1935.

Hoym, często antagonistą Vossa w jego planach urzędowania prowincji oraz A.C. von Holsche, autor opracowań statystycznych dotyczących Prus Nowowschodnich, Południowych i Zachodnich. Opozycja Hoyma miała wpływ na zaniechanie planów Vossa⁹ zwłaszcza, że po jego odwołaniu we wrześniu 1794 śląski minister zajął to stanowisko. Całą prowincję wyłączono spod nadzoru Generalnego Dyrektorium, by zarządzana była wzorem Śląska bez jego udziału.

Do obowiązków radcy podatkowego należało przekazywanie zarządzeń kameary oraz nadzorowanie ich wykonania. Za pomocą sprawozdań magistratów czy też przez kilkukrotne w ciągu roku wizytowanie miast przez podlegającej mu inspekcji. Ten nieznaną dotychczas w Polsce organ administracji kontrolował również stosunki wewnątrzmięskie, zestawiał budżet, kontrolował jego wykonanie, zważał również by władze miejskie nie uciskały mieszczan, by właściciele miast nie przekraczali wcześniej ustanowionych zobowiązań mieszkańców¹⁰. Rola radcy w miastach królewskich była nieco większa niż w prywatnych, gdzie w zależności od warunków lokacji dużą rolę odgrywał właściciel, którego głos liczył się zwłaszcza przy obsadzie stanowisk.

W miastach prywatnych każdy rachunek wpływający do kasy miejskiej musiał być sporządzony w trzech egzemplarzach, z czego dwa, za pokwitowaniem, przesyłano radcy, a za jego pośrednictwem kamerze. Jeśli uznał on za konieczne, sporządzał protokół, w którym wyluszczał swe wątpliwości¹¹. W myśl dyspozycji z 29 września 1796 r. radca mógł pozwolić na nadzwyczajny wydatek do 10 talarów; w kwietniu 1799 zezwolenie na wydatki odwołano, co świadczy o zupełnym braku samodzielności władz miejskich¹². Zalecano również wielokrotnie, czy to w miastach królewskich czy prywatnych, powołując się na stosunki w starych prowincjach, aby nie robić różnicy między własnością miejską¹³. Osobne rozporządzenie von Vossa określało szczegółowo warunki, w jakich można było wydzierżawiać nieruchomości i przychody. Przede wszystkim przed przetargiem winny być one oszacowane, sam zaś przetarg winien się odbyć pół roku przed zakończeniem poprzedniej dzierżawy. Terminy przetargów należało tak wyznaczyć, aby radca mógł

---

⁹ J. W a s i c k i, *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Prusy Nowowschodnie (Neuostpreussen) 1795-1806*, Poznań 1963, s. 178-179; F. G r ü t z m a c h e r, *Grundherrschaft und Bürgerschaft in den südpreussisch. Mediatstädten. Ein Baustein zur Verwaltungsgeschichte der 1793 u. 1795 von Preussen erworbenen polnisch. Gebiete*, Poznań 1912, s. 17-20.

¹⁰ F. G r ü t z m a c h e r, *Zur Charakteristik der südpreussischen Steuerräte*, Ausschnitt aus der Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Prov. Posen, Jahrg. XXVIII (1913), 1. Halbband s. 1-2.

¹¹ R. P r ü m e r s, *op. cit.* s. 502-503. Minister von Voss verfügt an die Kammern zu Posen und Petrikau über die Besetzung der Magistrate in den Mediatstädten und die Abnahme der Rechnungen in denselben. 24 Juni 1793.

¹² F. Grützmaker, *Zur Charakteristik...*, s. 2.

¹³ R. P r ü m e r s, *op. cit.*, s. 502-503. Minister von Voss verfügt an die Kammern zu Posen und Petrikau über die Verpachtung der Kämmerei-Pertinentien, besonders in den Mediatstädten. 1 August 1793.

w nich uczestniczyć podczas objazdu swojej inspekcji¹⁴. Sprawy dzierżawienia własności miejskiej często zaprzętały uwagę pruskiej administracji. Magistraty, w sobie tylko wiadomym celu, próbowały lekceważyć zarządzenia władz o przetargach, jak miało to miejsce w przypadku Kalisza¹⁵.

Jednym z pierwszych zadań, jakie powierzono radcom, było nadzorowanie akcji wypełniania specjalnej ankiety na temat stanu miasta. Miała ona zapoznać nowe władze ze stanem demograficznym i gospodarczym zawłaszczonych prowincji. Obawa magistratów, że wyniki ankiety mogą wpłynąć na zwiększenie obciążeń fiskalnych, miała często wpływ na treść odpowiedzi¹⁶.

Dodać należy, że Warszawa była całkowicie wyłączona spod władzy radcy podatkowego. Nieco inaczej było w Poznaniu, gdzie doszło do podziału kompetencji między radcą a kamerą¹⁷.

Praktycznie cała administracja lokalna opierała się na elemencie napływowym. Jedynym wyjątkiem byli landraci. Stanowisko to w dużym stopniu obsadzano kandydatami wywodzącymi się ze szlachty polskiej, najczęściej wyznania protestanckiego. Urzędnicy z czasów polskich stracili swoje posady. Brak znajomości języka niemieckiego, tak powszechny zwłaszcza w departamencie kaliskim czy warszawskim, dyskwalifikował potencjalnych kandydatów na urzędy. Sami Prusacy, w obliczu narastających trudności w zarządzaniu terenami o zupełnie obcym obliczu etnicznym, zaczęli wymagać od urzędników zatrudnionych na tych terenach, by uczyli się języka polskiego. Dla ułatwienia tego zadania wydawano podręczniki, kształcono potencjalnych urzędników na uniwersytetach¹⁸. Początkowo Polacy bardzo rzadko byli zatrudniani w pruskich urzędach i to najczęściej na podrzędnych stanowiskach. Nawet stanowiska posłańców w powiecie, najgorzej opłacane (100 talarów rocznie) zajmowali inwalidzi pruscy, którzy przychodzili do admini-

---

¹⁴ Tamże, s. 505-506. Minister von Voss trifft genaue Bestimmungen über das Verfahren bei Verpachtung Kämmerei-Pertinentien. 30 November 1793. Do sprawy przetargów powracano jeszcze wielokrotnie dążąc do łączenia ich terminów, jak świadczy o tym pismo departamentu południowopruskiego do kamery poznańskiej w sprawie wydzierżawienia cegielni miejskiej w Skwierzynie [Archiwum Państwowe w Poznaniu (dalej: APP), Kgl. Südpr. Kriegs und Domänenkammer Posen 2, k. 47, 20 Januar 1794].

¹⁵ Tamże, k. 76, An die ... Kammer zu Posen ... zu Petrikau. Voss, odpowiedź na raport insp. budowlanego Bushego, nakazuje sposób postępowania w sprawach dotyczących nieruchomości miejskich. 27 Juni 1793.

¹⁶ J. Wąsicki, *Opisy miast polskich z lat 1793-1794*, Poznań 1962, część 1, s. IV-V; tegoż: *Pruska literatura urzędnicza z końca XVIII w. i początku XIX w. opisująca ziemie polskie zaboru pruskiego*, „Studia i materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza” t. IV (1958), z. 2, s. 264.

¹⁷ Ustrój Warszawy opisuje wyczerpująco J. Kosim, *op. cit.* Natomiast strukturę władz i podział kompetencji w Poznaniu przedstawił, w nie tracącym w dalszym ciągu na wartości, opracowaniu M. Jaffe, *Die Stadt Posen unter preussischer Herrschaft*, Leipzig 1909.

¹⁸ R. Ergertowski, *Podręcznik J.L. Cassiusa, czyli nauka języka polskiego dla Niemców*, „Studia historica slavo-germanica, t. XXI (1996), s. 3 -10; J. Wąsicki, *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Prusy Południowe...*, s. 131-132.

stracji z wojska¹⁹. Z czasem zaczęli się pojawiać tacy Polacy, którzy wykształcenie zdobywali na uniwersytetach pruskich z zamiarem dalszej kariery w administracji krajowej²⁰.

Inspekcją podatkową kierował radca podatkowy. Jego zasadnicze uposażenie wynosiło 600 talarów rocznie, ale otrzymywał on jeszcze dodatki na tłumacza czy inne pochodzące z funduszy miejskich. Radca Lehnmann pobierał tym sposobem 1756 talarów, przy czym jednak 400 talarów stanowił dodatek za funkcję radcy kamery. Personel pomocniczy radcy stanowili rachmistrz (Kreiskalkulator) i egzekutor (Polizeibereuter). Inspekcja i radcy podlegali bezpośrednio kamerze; radcy w zakresie swoich obowiązków mieli nadzór nad poszczególnymi miastami departamentu. Radca Bunau, oprócz spraw związanych z przewozem i ogólną problematyką policyjną, nadzorował wszystkie sprawy dotyczące miast powiatu wieluńskiego - Wielunia, Praszki i Działoszyna oraz urzędów domen w Wieluniu, Sokolnikach i Mokrsku. Ten podział kompetencji utrzymywał się długo, gdyż po jego śmierci czynności te wykonywać miał jego następca²¹. Radca Foller, oprócz spraw związanych z loterią, pocztą i pszczołami, w zakresie swoich obowiązków miał jeszcze nadzór nad powiatami Lutomiersk, Szadek, Zgierz.

Kamera, jak większość pruskich urzędów w tym okresie, była ciałem kolegialnym czyli decyzje podejmowano na zebraniu członków kolegium, do którego należeli: prezydent kamery, dyrektorzy, nadleśniczy oraz radcy.

Kaliska inspekcja podatkowa

Należała w latach 1793-1796 do departamentu kamery poznańskiej. Po reorganizacji prowincji i utworzeniu trzeciej kamery w Warszawie (1796) wchodziła w skład departamentu piotrkowskiego. W 1798 r. przeniesiono siedzibę kamery z Piotrkowa do Kalisza, zmieniając nazwę na departament kamery kaliskiej.

---

¹⁹ TPAP II HA SP XI Nr. 42. Acta... W powiecie wieluńskim Labenski 30 lat w artylerii, Legat z batalionu von Oswalda inwalida, czy Stolz z regimentu von Köhlera, inwalida.

²⁰ Tajne Pruskie Archiwum Państwowe Berlin-Dahlem (dalej TPAP) II HA Südproussen XI Nr 42. Acta betreffend die Bestallung zum Landrätlichen Officio in Wielunschen, k.180. Stanisław Mielęcki z Łubnic prosząc o stanowisko landrata w powiecie wieluńskim podaje, że studiował 4 lata prawo i kameralistykę na uniwersytetach w Halle i w Frankfurcie, oraz że pracuje w kamerze kaliskiej. Zupełnie inny przykład to Łubieński z Oszczeklina, landrat kaliski jednocześnie wysoki urzędnik kamery.

²¹ TPAP II HA SP XIII nr. 117. Acta die Verpflichtung und Anstellung des Personalis bei der Petrikauschen Kammer ..., k. 13, Einteilung der Arbeiten...

Tabela 1
Miasta kaliskiej inspekcji podatkowej – obsada magistratu i liczba ludności.

Miasto	Burmistrz Policyjny	Burmistrz sprawiedliwości	Liczba ludności w latach	
			1798	1800
Odolanów	Pfalz	Dierschlag	901	1091
Brudzewo	Fakel	Kreyser	367	420
Chocz	Londzki	Seeliger	724	878
Dobra	Heller	Tittel	1189	1952
Golina	Orlikowski	Kreyser	270	618
Grzymiszew	Sperling	Kreyser	273	-
Iwanowice	Pfarr	Tittel	428	504
Kalisz	Herning	Barnsdorff	5120	7859
Koło	Hiller	Reineken	1359	2482
Konin	Przygodzki	Kreyser	1227	1354
Koźminek	Schöps	Tittel	685	691
Lądek	Liersch	-	370	357
Opatówek	Henry	-	387	385
Ostrów	Gärtner	Dierschlag	2345	3191
Pleszew	Wernardt	Seeliger	1630	1642
Raszków	Stache	Seeliger	634	706
Rychwał	Lucius	Kreyser	175	297
Staw	Mondrziewski	Tittel	360	389
Stawiszyn	Knoblauch	-	910	1203
Sulmierzyce	Wohlgemuth	-	1398	1696
Tuliszków	Sperling	Kreyser	508	530
Turek	Beyer	Vollmar	468	542
Uniejów	Rosenhiesel	Vollmar	567	801
Władysławów	Lehman	Kreyser	591	729
Zagórów	Barke	-	845	800

Źródło: TPAP II HA SP III Nr. 181. Historisch-statistisches Taschenbuch des kalischen Kriegs und Domänen Kammer Departements entworfen zu Ende des 1798 Jahres von Oswald Kammer Referendarius und Sekretair; A.C. H o l s c h e, *Geographie und Statistik von West- Süd- und Neu-ostpreussen*, Bd. 2, Berlin 1804

W tabeli 1, oprócz miast wchodzących w skład inspekcji kaliskiej, podano liczbę mieszkańców oraz nazwiska burmistrzów: policyjnego, zarządzającego danym miastem, podlegającego bezpośrednio radcy podatkowemu oraz sprawiedli-

wości, zajmującego się sądownictwem. Często małe i rolnicze miasta prywatne nie mogły utrzymać dwóch burmistrzów. W takich przypadkach władzę sądowniczą sprawował tam justycjariusz (jak na terenie wsi). Nie należało również do rzadkości, że jeden burmistrz sprawiedliwości wykonywał swe funkcje w kilku miastach. Tak było w przypadku Kreysera, który pracował w Brudzewie, Golinie, Grzymiszewie, Rychwale, Tuliszkowie, Władysławowie oraz w Koninie. Pierwszym radcą podatkowym w inspekcji kaliskiej był Friedrich Menté, który zajmował to stanowisko w latach 1793-1795. to jest do czasu mianowania go radcą kamery i przeniesienia do Wrocławia. Menté przybył do Kalisza 18 maja, rozpoczynając tym samym erę cywilnych rządów pruskich w tym mieście. Do jego pierwszych czynności należało zaprzysiężenie magistratu i zdjęcie pieczęci z registratury i kasy miejskiej²². Personel pomocniczy stanowili rachmistrz Weiss (zastąpiony wkrótce przez Nixdorffa) i Kunde (Polizeibereuter). Po Mentém stanowisko to objął Denso, który przybył do Kalisza z Wrocławia, gdzie również był radcą podatkowym. W Kaliszu pracował od czerwca 1795 r. do września 1800 roku; na skutek zażalenia podpisanego przez 77 osób i wszczętego dochodzenia, Densa zawieszono w wykonywaniu obowiązków. Wyrok pierwszej instancji za popełnione nadużycia - trzy lata twierdzy - nie nabiera mocy prawnej. Kilka lat później Denso pracował dalej w administracji na Śląsku. Nie lepiej powiodło się jego podwładnemu Nixdorffowi, który w 1805 roku skazany był na dwuletni areszt w twierdzy głogowskiej. Następca Denso został Reichard, poprzednio asesor w kamerze płockiej i warszawskiej. W lipcu 1801 r. powierzono mu czasowo administrowanie inspekcją; z czasem kamera mianowała go radcą podatkowym, na którym to stanowisku pracował do końca 1806 roku²³.

Sieradzka inspekcja podatkowa

Należała w latach 1793-1798 do departamentu kamery piotrkowskiej, a po wspomnianych zmianach do departamentu kamery kaliskiej. Nazwa sieradzka nie w pełni odpowiadała stanowi faktycznemu, albowiem radcy i ich podwładni mieszkali w Kępnie, wtedy największym mieście inspekcji²⁴.

Pierwszym radcą podatkowym został Johann Lehmann, syn duchownego protestanckiego ze Śląska, zaś po jego przejściu do Piotrkowa funkcję tę pełnił

---

²² J. Wąsicki, *Kalisz w latach rządów pruskich i księstwa warszawskiego 1793-1815*, [w:] *Osiemnaście wieków Kalisza*, t. III, Poznań 1962, s. 142.

²³ F. Grützmacher, *Zur Charakteristik...*, s. 11-12; TPAP II HA SP XII Nr. 1-2 Acta Betreffend die Einstellung der zum Steurräthlichen Officio in der kalischen Inspektion gehörigen Bedienten.

²⁴ Wydaje się, że potocznie nazywano tą inspekcję kępińską o czym świadczy fakt mylnego zaadresowania pisma gdzie błędną nazwę Kempener Inspection poprawiono na Sieradz. TPAP II HA SP XII Nr. 5 Acta betr. der Bestellung...

czasowo rachmistrz Hoff, na co minister Hoym wyraził zgodę²⁵. W 1798 stanowisko to objął Vellhagen, protegowany generała von Favrata. Jego pracę kamera oceniała pozytywnie, mimo częstych chorób urzędnika. Równocześnie jednak napływały liczne skargi dotyczące głównie opóźnień w pracy²⁶.

Tabela 2**Miasta sieradzkiej inspekcji podatkowej – obsada magistratu i liczba ludności.**

Miasto	Burmistrz Policyjny	Burmistrz sprawiedliwości	Liczba ludności w latach	
			1798	1800
Baranów	-	Riedel	502	447
Błaszki	Schenck	Tittel	614	640
Bolesławiec	Jonas	-	686	773
Burzenin	-	Bless	233	343
Działoszyn	Biegan	-	1264	1484
Grabów	Brüschwein	-	571	551
Kępno	Rumpel	Riedel	2568	3434
Mikstat	-	-	576	737
Ostrzeszów	Angar	Güthe	1024	1275
Praszka	Falchenstein	Stache	810	981
Sieradz	Quade	Bless	1255	2113
Szczerców	Ehrenberg	-	756	798
Warta	Ulrich	Teichert	1120	1271
Widawa	David	Woit	944	1079
Wieluń	Brun	Stache	1254	1463
Wieruszów	Krüger	Kraker	1082	1176
Złoczew	Essenwein	Bless	449	701
Kobyła Góra	-	-	125	-

Źródło: jak w tabeli 1.

Kobyła Góra, która w 1798 roku liczyła tylko 125 mieszkańców, tak jak wiele innych najmniejszych miast w prowincji przestała być w statystykach pruskich zaliczana do ośrodków miejskich. Tylko opór właścicieli miasta, a zwłaszcza jego mieszkańców, stał na przeszkodzie bardziej zdecydowanym krokom władz zaborczych. Pruski system podatkowy oparty na akcyzie płaconej w miastach i tzw. kontrybucji płaconej na wsiach, przewidywał, że miasta będą centrami produkcji przemysłowej i wymiany towarowej. W Prusach Południowych, poza nielicznymi

²⁵ TPAP Berlin II HA GD SP XII nr 5, k. 18, Hoym do kamery piotrkowskiej 18 września 1795

²⁶ F. G r ü t z m a c h e r, *Zur Charakteristik...*, s. 13.

wyjątkami, spora część miasteczek posiadała charakter rolniczy. Dopiero po powstaniu styczniowym Rosjanie pozbawili miejskiego statusu większość z nich²⁷. Ze 122 miast departamentu kamery piotrkowskiej w 1793 roku proponowano zlikwidować 84. Zdecydowany opór takim działaniom stawilo przede wszystkim mieszczaństwo, które obawialo się degradacji do roli pańszczyźnianych chłopów, mimo zapewnień urzędników, że obciążenia pozostaną bez zmian. Proces ten budził mniejszy sprzeciw wśród właścicieli, którzy tym sposobem starali się uniknąć nakładów na administrację rozbudowaną przez Prusaków na niespotykaną dotąd skalę. W końcu o takiej zamianie decydować miała zgoda 2/3 mieszkańców, co zgodnie poparli zarówno Voss jak i Hoym²⁸.

Piotrkowska inspekcja podatkowa

Pierwszym radcą podatkowym w latach 1793-1795 był August Buchholtz, który poprzednio pracował jako sekretarz kamery w Bydgoszczy i Kwidzynie. Czas jego urzędowania przypadł na okres powstania kościuszkowskiego, stąd pobyt dużej ilości wojska pruskiego na terenie, zaopatrzeniem którego zajmował się Buchholtz. Przeniesiony do kamery poznańskiej, pracował tam do końca omawianego okresu. Jego następcą był wspomniany już J. Lehmann, który administrował inspekcją od połowy 1795 do września 1798. Po nim, trzecim radcą został w końcu tego roku J.L. Dieterich, poprzednio urzędujący w kamerze poznańskiej. Pomimo, że opracował objętościowo obszerne dzieło o ulepszeniach w pracy radcy podatkowego, które przekazał dyrektorowi kamery kaliskiej a później samemu ministrowi Vossowi, często spotykała go krytyka za opieszałość w załatwianiu spraw. Wiele zarzutów co do jego pracy potwierdzonych przez radców kamery kaliskiej von Kölichena i Lehmannna (poprzednio na tym stanowisku), doprowadziło do tego, że w 1804 roku sekretarz kamery Hahn musiał załatwić 168 zaległych spraw. Personel pomocniczy stanowili w 1793 roku Schmeling i Szymanski²⁹.

---

²⁷ R. K o l o d z i e j c z y k, *Miasta, mieszczaństwo, burżuazja w Polsce w XIX w. Szkice i rozprawy*, Warszawa 1979, s. 52-66.

²⁸ F. G r ü t z m a c h e r, *Grundherrschaft und Bürgerschaft in den südpreussich. Mediatstädten*, Posen 1912, s. 27-29.

²⁹ F. G r ü t z m a c h e r, *Zur Charakteristik...*, s. 14-15; R. P r ü m e r s, *op. cit.*, s. 179-180.

Tabela 3**Miasta piotrkowskiej inspekcji podatkowej – obsada magistratu i liczba ludności.**

Miasto	Burmistrz policyjny	Burmistrz sprawiedliwości	Liczba ludności w latach	
			1798	1800
Belchatów	-	Schultz	115	115
Brzeźnica	Junge	-	689	487
Częstochowa	Danckl	-	1559	2409
Grocholice	-	-	389	406
Kamieńsk	Fakl	-	474	406
Krzepice	Schwantke	-	998	1469
Konieczpol	Tichy	-	1159	1513
Kłobuck	Schieffer	Mosqua	1143	947
Lask	Schuster	Woit	1797	3015
Lutomiersk	Hieronymus	Woit	1121	510
Mstów	-	-	661	656
Pabianice	Pieniak	-	671	694
Piotrków	Reinhardt	Schultz	2363	2340
Plawno	-	-	393	344
Przyrów	Lagenpusch	-	799	794
Pajęczno	Neumann	-	545	477
Radomsko	Mletzko	-	834	936
Rozprza	Feil	Schultz	367	493
Sulejów	Blakahl	-	422	416
Szadek	Laufhager	Woit	837	1005
Tuszyn	Wache	-	580	869
Wolbórz	Sieferth	-	886	935
Rzgów	Fuchs	-	766	775

Źródło: jak w tabeli 1.

W badanym przez nas okresie następowały zmiany w liczbie miast znajdujących się na terenie poszczególnych inspekcji. Przyczyną były nowe regulacje terytorialne, bądź utrata praw miejskich, jak miało to miejsce w przypadku Sokolnik, Grzymiszewa, Przeremby czy innych najmniejszych miast w departamencie. Zmiany te ilustruje tabela 4. W przypadku Kalisza, w 1793 roku, F. Grützmacher podaje, że do inspekcji należały 22 miasta. Identyczny stan miast w poszczególnych inspekcjach, jak w roku 1797, podaje w swoim opracowaniu dla roku 1800 A. Holsche.

Tabela 4
Ilość miast w poszczególnych inspekcjach.

Siedziba inspekcji	Liczba miast w latach		
	1793	1796	1797
Kalisz	21	-	24
Sieradz	19	21	17
Piotrków	24	22	23

Źródło: R. Prümers, *op. cit.*, s.185; F. Grützmacher, *Zur Charakteristik...*, s. 11-14.

Ocena działalności radców nie jest sprawą prostą, nie tworzyli oni jednolitej grupy. Sam F. Grützmacher, który przed I wojną światową prowadził badania nad miastami prywatnymi i radcami podatkowymi, nie ukrywa, że najgorzej zarządzała inspekcja piotrkowska, gdzie wymagania przerastały możliwości zatrudnionych tam radców. Na pochwałę zasługiwali pracujący w inspekcji sieradzkiej Lehmann i Velhagen³⁰. O radcach, którzy musieli opuścić swe stanowisko pisaliśmy wcześniej. Przeciętnie do jednej inspekcji w Prusach Południowych należało 20 miast, na Śląsku i w Prusach Zachodnich 13; w Prusach Południowych były miasta niewielkie, stąd nie wydaje się, aby ich ilość miała jakikolwiek wpływ na jakość pracy inspekcji. Opinie o pracy i zachowaniu urzędników w nowej prowincji są skrajne. Z jednej strony mowa jest o ich pracowitości i kulturotwórczej roli, z drugiej zaś eksponuje się wszystkie kryminalne wątki ich działalności na tym terenie³¹.

Jesienią 1806 roku, po klęsce armii pruskiej pod Jeną i wieściach o zbliżaniu się Francuzów, w departamencie kaliskim doszło do przejęcia władzy przez Polaków.

Szczegółowy opis wydarzeń tej jesieni zawdzięczamy radcy Vellhagenowi z Kępna, który w przygotowanym latem 1807 sprawozdaniu opisuje sytuację w departamencie. Wszystkie sprawy podległe dotąd radcom podatkowym były przekazane landratom, którzy otrzymali polskich asystentów podobnie jak kasjerzy³².

³⁰ F. Grützmacher, *Zur Charakteristik...*, s. 19.

³¹ *Materialien zur Geschichte polnischer Landestheile unter preussischen Verwaltung*, Leipzig 1861, s. 216 – 264.

³² K. Schottmüller, *Der Polenaufstand 1806/07. Urkunden und Aktenstücke aus der Zeit zwischen Jena und Tilsit*, Posen 1907, s. 66.

Okres po klęsce w wojnie z Francuzami, to w Prusach czas radykalnych zmian w całym systemie zarządzania państwem. Likwidacji uległ podział na miasta wolne i prywatne, zlikwidowano urząd radcy podatkowego. Władzę nad całym powiatem, niezależnie czy była to wieś czy miasto, przejmował landrat. Również w Księstwie Warszawskim zaniechano tej formy zarządzania miastami, oddając je pod zwierzchnictwo podprefektów.